

Літвінов В.В.

УДК 739.7:7.072.2:343.982.327

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ВІЗУАЛЬНОГО ОБРАЗУ ІСТОРИЧНОЇ ЗБРОЇ

На відміну від більшості живих істот, які населяють нашу планету, тільки людству за час свого існування вдалося створити величезну кількість предметів матеріальної та духовної культури, які в міжнародному та вітчизняному законодавствах [1], [2] об'єднуються під назвою “культурні цінності”. Це достатньо широке поняття, яке всебічно охоплює людську діяльність. Але у суспільстві існує неоднозначне ставлення до різноманітних культурних цінностей, що в свою чергу впливає на пріоритети фахівців та експертів щодо вивчення того чи іншого виду культурного спадку. Так домінує інтерес до творів живопису, графіки, ювелірного мистецтва, скульптури взагалі та малої пластики зокрема, музичних інструментів.... В той час як зброя знаходиться поза увагою більшості дослідників, які дивляться на неї лише як на знаряддя вбивства. Як би це не шокувало шановних гуманістів, але історія людства невід'ємно пов'язана зі зброєю. Зокрема, людина стала людиною завдяки знаряддям праці, серед яких домінувала колюча (спис), ударна (дубина), рубляча (рубило, пізніше кам'яна сокира), колючо-ріжуча (ніж) зброя. З часів кам'яного віку і до наших днів майже нічого не змінилось, тільки поширилась кількість видів зброї¹.

Найбільш повно, лаконічно та яскраво своє відношення до зброї та до тих, хто тримає її в руках, висловив Олександр Сергійович Пушкін у вірші “Полководець”². Так, кожне покоління кожної країни має свої історичні віхи та дати, які залишаються в пам'яті, не вимагаючи подальшого пояснення. Тому, чи варто дивуватися, що поет обрав саме ці пріоритети, ставлячи портрети військових вище за твори ювелірного мистецтва, символи імператорської влади та інші твори живопису. В більшості випадків саме люди зі зброєю, захищаючи свої держави, давали можливість іншим мирно та спокійно творити на благо суспільства. Тому зброя так міцно увійшла в людське життя та стала невіддільним елементом духовної культури. Зверніть увагу на іконографічні зображення архангела Михайла, святих рівноапостольних князів Бориса, Гліба та святого князя Олександра Невського, яких переважно зображують з мечами, святих Георгія та Дмитра Солунського – зі списами. В живопису зображення зброї – обов'язковий елемент чоловічого (а іноді і жіночого) парадного портрета до початку ХХ ст. включно, батального та історичного жанрів. Те саме можна сказати про скульптуру, літературу, боністику, геральдику...

Зброя (чи її зображення) дозволяє досліднику точно встановити вік більшості пам'яток матеріальної культури. Наприклад, саме завдяки зображенню воїна-переможця, вражаючого списом ворога, а точніше його обладунку, намальованого новгородським хлопчиком Онфімом, вдалося встановити вік знайденого під час археологічних робіт дитячого архіву берестяних грамот – ХІІІ століття. Таких прикладів безліч, тому що вся історія людства пов'язана зі зброєю та війнами, а речі не брешуть на відміну від текстів. Особливо зброя, яка ідеально вписана в контекст культури та історії, стверджував старший науковий співробітник Інституту Східнознавства Російської академії наук Михайло Горелик [4]. Не дивно, що окремі зразки холодної зброї ввійшли в історію та творили історію, тому що протягом тисячоліть результат битви частіше залежав від якості та гартування клинка, ніж від військового мистецтва. Достатньо згадати Щербець – меч, який використовувався під час коронації польських королів. Згідно легенди цей клинок належав польському королю Болеславу I Хороброму (965-1025 рр.), який і зробив цю відмітку о київські Золоті Ворота в 1018 р. Для шотландців однією з головних національних святинь залишається меч Уільяма Уоллеса (1270/1272-1305 рр.) відомого нашим співгромадянам завдяки художньому фільму “Хоробре Серце” (Brave heart) з Мелом Гібсоном у головній ролі. Раритетна зброя має свої імена, іноді більш відомі, ніж імена їх власників. Згадайте історію короля Артура і яке місце в його житті відіграли два клинка: Меч з каменя та Екскалібур (Калібурн). Англійці також зберігають пам'ять про меч. Вікно до Пекла, який належав серу Гарету Вікмерському, у фольклорі східних слов'ян міцно ввійшов “Меч Кладенець”, а ісламські народи поважають Дзюльфакар – шаблю пророка Мухамеда. Не поляку важко згадати Лонгінуса Подпігента з роману “Вогнем і мечем”, але його меч Сорвишакпу пам'ятають усі, хто знайомі з творами Генріха Сенкевича, особливо ті, хто дивився одноіменний фільм Єжи Гофмана. Адам Міцкевич в своєму романі “Пан Тадеуш” також згадує “Кропило”, “Бритву” та “Ножик”, які займають не останнє місце в романі.

¹ Деякі з них конструктивно схожі на що завгодно, крім зброї, завдяки невичерпаній людській фантазії.

² У русского царя в чертогах есть палата:

Она не золотом, не бархатом богата;
Не в ней алмаз венца хранится за стеклом;
Но сверху донизу, во всю длину, кругом;
Своею кистию свободной и широкой
Ее разрисовал художник быстрокий.
Тут нет ни сельских нимф, ни девственных мадонн,
Ни фавнов с чашами, ни полногрудых жен,
Ни плясок, ни охот, – а все плащи да шпаги,
Да лица полные воинственной отваги.
Толпою тесною художник поместил
Сюда начальников народных наших сил,
Покрытых славою чудесною похода
И вечной памятью двенадцатого года... [3, с. 86-88].

Але при наявності значної кількості робіт присвячених історії зброї та її конструктивним особливостям **історіографія** (як і практика) формування правильного образу історичної зброї представлена поодинокими статтями [4], [5], [6], [10]. Але в більшості випадків ці роботи залишаються не просто невикористаними, але і непоміченими фахівцями та широким загалом в зв'язку з переважно байдужим, а то і негативним ставленням до зброї. Це призводить до історичного нігілізму та вільної трактовки не тільки історичних подій, але і артефактів під гаслом “свяченого права” на мистецьке бачення. Завдяки цьому у глядачів з'являються хибні стереотипи, які можуть мати прикрі наслідки. В першу чергу мова йде про митників та криміналістів, які повинні, складаючи протокол на той чи інший предмет провести його атрибуцію та ідентифікацію. Так згідно чинного законодавства митнику, який складає протокол про порушення митних правил, повинен дати відповідь лише на декілька питань в кожному окремому випадку:

- назва виробу (в тому числі і твору мистецтва);
- ім'я автора;
- стиль та техніку виконання виробу;
- вік виробу;
- матеріали, з яких виготовлено виріб;
- розміри виробу;
- вартість виробу в умовних одиницях.

При цьому необхідно згадати, що у вітчизняному законодавстві відсутня навіть згадка про “митну експертизу”. Іншими словами, митник не має права проводити експертизу предметів, які перевіряються на кордоні, а повинен звертатись до штатних експертів мистецтвознавців на митних постах (лише 7 вітчизняних митних постів мають таких експертів). Висновки залучених експертів мистецтвознавців не мають юридичної сили, тому вся відповідальність покладена на посадову особу митного органу. Коментарі, як кажуть, зайві. Тому не дивно, що вже не одне десятиліття за митниками, як і за представниками органів внутрішніх справ та державної безпеки зберігається неофіційний титул “искусствоведа в штатском”.

Мета дослідження полягає у виявленні джерел формування візуального образу історичної зброї та встановленню ступеня їх достовірності.

Таких джерел не багато:

- ілюстрації до художніх творів;
- живописні полотна та скульптура на історичну тематику;
- історичні художні фільми;
- музейні експозиції.

Якщо ви бажаєте дослідити та вивчити історію зброї лише по пам'яткам літератури та образотворчого мистецтва, то будьте обережні. Справа в тому, що далеко не всі художники, не кажучи вже про режисерів) точно відображають предмети матеріальної культури, саме того часу, який вони повинні відтворювати. Ось лише декілька прикладів.

Великий фламандський живописець доби Відродження Петер Пауль Рубенс (1577-1640 рр.) чітко і в усіх деталях відтворював сюжети давньогрецьких міфів. Але одягав Рубенс своїх героїв не в давньогрецькі, а в давньоримські обладунки, як це сталося зокрема з Персеєм (на двох картинах³ “Персей та Андромеда” 1619 та 1620 р.).

Але те, що можна було зрозуміти в XVII столітті, коли Балканський півострів перебував у складі Туреччини, і про будь-які “дослідження” європейцями залишків давньогрецьких міст не приходилося і мріяти, знайти якимось логічне пояснення ляпам XX-XXI ст. неможливо. Зупинимось лише на декількох популярних в свій час кінострічках. Залишимо в спокої “д'Артаньян и три мушкетера” режисера Г. Юнгвальда-Хількевича за сценарієм Марка Розовського. Бо цей фільм розглядався завжди як музично-пригодницька історія (своєрідна оперета), а не як історична екранізація роману А. Дюма. То з фільмом “Русь изначальная” (1985 р.) все значно складніше. Не звертаючи увагу на суто кінематографічні невдачі розглянемо те, що пов'язано зі зброєю. Вірогідно, що прагнучи для своєї картини більшої яскравості⁴, режисер створив своєрідного “Толстовського”, об'єднавши в єдине ціле скіфів та слов'ян, при явному домінанті скіфів. Нагадаємо, що скіфи зникли років за 300 до зображених подій, а подібний одяг перестали носити за 800 років. Шкіряний одяг слов'ян у фільмі майже як у сучасних байкерів, вожді слов'ян носять скіфські гривні, кавалерійські загоны “росічей” гарцюють в степах Аскані Нова озброєні мечами. Хоча відомо, що слов'яни VI ст. були пішими воїнами, майстрами партизанської війни в лісових масивах, озброєні сокирами, дротиками, луками, стрілами та біологічною зброєю – дикими бджолами. Хазарські воїни носять галльські шоломи VIII ст. до н.е. (з території сучасної Франції) та нагрудні прикраси держави Урарту 1500-літньої давнини (територія сучасних Вірменії та Туреччини).

У кінофільмі “Ярослав Мудрий” (1981 р.) зображені події XI ст. Князь носить діадему не на голові, а на поясі. Обладунок з XVI ст. (бахтерець) переїхав в XI ст. Прикладом слов'янської інтеграції виступає воевода Твердило, який одягнув на себе дуже гарну куртку-безрукавку з позолоченими бляшками, яка насправді є частиною боснійсько-чорногорського костюма XVIII-XX ст. Ні, звичайно, східні і південні слов'яни близькі народи, але щоб настільки... Про те, як зображують печенігів краще взагалі не згадувати...

³ Перша зберігається в Ермітажі в Санкт Петербурзі, друга – в Берліні в картинній галереї.

⁴ Це залишається головною причиною більшості прикрих помилок в кінематографі різних країн.

Але то сива давнина. А подивіться художній фільм “Кармелюк” з Іваном Гаврилюком в головній ролі. Україна XIX ст., але чомусь подільські селяни одягнуті по угорській моді, представлені уланські еполети не мають ніяких аналогів в історії уніформи. А зображення селян-кріпаків викликає більше запитань ніж відповідей. Що це за кріпаки, які вперше взявши в руки шаблю, фехтують, як Єжи Міхал Володєвський, або, як мінімум, Анжей Кміціц⁵, а з дрюччям пораються як монахи з острова Окінава? Про сучасні фільми краще не згадувати⁶.

Але, на щастя, не все так погано. Гравюри Альбрехта Дюрера точно передають деталі лицарських обладунків. І це не випадково, тому що Майстер Альбрехт працював з кращими плакіровщиками⁷ свого часу, створюючи та розробляючи нові моделі лицарських обладунків.

Картини Віктора Васнецова, Василя Верещагіна, Василя Сурікова являють собою літопис російської історії, в тому числі, військової історії. Художні фільми: С. Ейзенштейна “Александр Невский” (1938); І. Савченка “Богдан Хмельницький” (1941); В. Пудовкіна “Минин и Пожарский” (1939), “Суворов” (1940), “Адмирал Нахимов” (1946); С.А. Герасимова “Тихий Дон” (1958 р.); С. Бондарчука “Война и мир” (1966-1967), “Ватерлоо” (1970); В. Петрова “Петр Первый” (1937-1938 рр.); Г.М. Козінцева “Гамлет” (1964), “Король Лир” (1970) настільки пронизані духом історичної правди та достовірності, що деяке відхилення від реальних подій не псує враження. В той же час фільми С.А. Герасимова “Юність Петра” (1980 р.) та “В начале славных дел” не дивлячись на чудову і професійну гру акторів, якісь яскраві, акуратні і не відтворюють атмосферу кінця XVII ст.

Вибачте за такий великий відступ. Але необхідно зрозуміти, що ті стереотипи, які закладаються через мистецтво, з часом перетворюються в догму. А якщо уявлення помилкове, то його носій несе певну небезпеку справі атрибуції культурних цінностей бо в подальшому позбавитись, або змінити його майже неможливо.

Інтерес до зброї існував завжди. На Заході колекція стародавньої зброї – це символ стабільності, а лицарський обладунок (не обов’язково оригінал, можлива і реконструкція) в камінному залі – ознака хорошого тону. Мабуть, цим можна пояснити появу у вітчизняних крамницях (далеко не завжди спеціалізованих) відділів, які продають зброю та вихід з “підпілля” майстрів, які виготовляють як справжні витвори мистецтва, так і предмети серійного виробництва. Тому в статті 1 вищезазначеного Закону України записано, що серед іншого до культурних цінностей відносяться “різноманітні види зброї, що мають художню, історичну, етнографічну та наукову цінність” (виготовлені до 1945 р. включно[7]), які згідно спеціального порядку набуття права власності громадянами на окремі види майна № 2471-ХІІ від 17 червня 1992 р.” перебувають у фізичних осіб. І митнику, як і іншим зацікавленим громадянам залишається начебто пряма дорога до музейних працівників. І ось тут починається саме цікаве.

Створення експозиції предметів старовинної зброї – одна з складних та мало розроблених проблем музейної роботи. В кожному історичному та краєзнавчому музеї представлені зразки зброї, але ця зброя покликана лише доповнювати інші тематичні експозиції. Виключення становлять лише експозиції в історично підготовлених інтер’єрах, де зброя органічно входить в інтер’єр замків, палаців, арсеналів... Пересічний відвідувач музею (та і не тільки він), як правило, не підготовлений до сприйняття старовинної зброї, якщо це тільки не парадна або придворна зброя. Достатньо повних зібрань зброї та обладунків в художніх музеях світу достатньо мало, спеціалізовані експозиції відбуваються рідко, хоча в музейних фондах знаходяться справжні перлини мистецтва зброярів. В той же час мистецтво зброяра, на відміну від робіт художника або скульптора, не може бути зрозуміло нашими сучасниками на прикладі поодиноких зразків. Спеціалісти та експозиціонери начебто докладають чимало зусиль, щоб звернути увагу відвідувачів на художнє, історичне та меморіальне значення зброї. Начебто, тому що по вказаним вище причинам зброя перебуває поза увагою їх інтересів, і, заучивши та переказуючи чужі тексти, вони не в змозі відповісти на запитання більш-менш підготовленого відвідувача. Тому чи варто дивуватись, що частина музейних працівників часто не в змозі правильно провести атрибуцію своїх експонатів (навіть виставлених в постійних експозиціях) або вражають світ новими, мабуть власноруч створеними, термінами. Щоб не

⁵ Головні герої романів Г. Сенкевича “Вогнем і мечем”, “Потоп”, “Пан Володєвський”.

⁶ В сучасних американських художніх фільмах заради яскравих ефектів стародавніх єгиптян озброюють іспанськими дагами (різновид середньовічного кинджала для лівої руки), що було яскраво продемонстровано в х. ф. Мумія повертається (Die Mumie kehrt zuruck).

⁷ Майстри з виготовлення обладунків.

виглядати безпідставно голосливим наведу декілька прикладів. В залі № 3 Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького на стенді, присвяченому подіям Вітчизняної війни 1812 р., виставлена кавалерійська шпага – державна нагорода Російської Імперії золота зброя “За храбрость”. Начебто все зрозуміло, але музейні працівники визначили цей клинок, як палаш (палаш і шпага схожі між собою як мачете і господарський ніж). На виставці вогнепальної зброї (відкрилась в тому ж музеї наприкінці 2005 року) виник новий термін – “дамаскувальна сталь”⁸...

Більше того, сучасні молоді “експерти” не можуть відрізнити раритетний витвір холодної зброї від так званого “новодела” та декоративної зброї. А це вже гроші та не маленькі. Так, функціональна копія офіцерської шпаги часів російського імператора Павла I (1796 – 1801 рр.) близько десяти років тому в Санкт-Петербурзі коштувала 5000 доларів США (не будемо згадувати вартість оригіналу). На проведеному 21 квітня 2005 року аукціоні Sotheby’s у Нью-Йорку була виставлена (лот 305) імператорська шабля, виготовлена близько 1910 р. в Бухарі⁹ оцінювалась експертами в 20000-30000 доларів, продана за 90000 доларів. На лондонському аукціоні Sotheby’s було продано ніж для розрізання паперу (лот 215)¹⁰ оцінювався експертами 15000-20000 євро, продано за 28800 євро [8]. Сучасні вироби холодної зброї також коштують недешево. Ніж “Охота”¹¹ виготовлений Л. Архангельським і Д. Капелюхой дванадцять років тому коштував 8000 доларів США.

Як бачимо, ціна на подібні витвори мистецтва достатньо висока (в той час як декоративна зброя може коштувати максимум декілька сот гривень і це нормально. Встановлення вартості зброї ускладнюється постійно зростаючою динамікою цін на історичну зброю. За визначенням директора салону “Кірасир” Вадима Ніколаєва (м. Хімкі, Московська область, Російська Федерація) ціни на антикварну зброю щорічно зростають на 10-15% [9]. Історично склалась традиція: при купівлі зброї ніколи не торгуватись. А в окремих випадках за клинки розраховувались золотом або дорогоцінним камінням адекватно вазі зброї (скільки важив клинок стільки треба було віддати золота). На сьогоднішній день існують свої критерії оцінки вартості будь якого виробу минулого або сучасності, але вони не є предметом цього дослідження.

Підводячи підсумки дослідження, прийнято робити висновки та пропозиції. В нашому випадку вони невтішні. Відсутність будь якого професійного контролю з боку справжніх фахівців консультантів при зйомках більшості художніх та науково-популярних фільмів, при оформленні музейних експозицій та при проведенні екскурсій ще довго буде ускладнювати процес атрибуції митниками зброї, яка має історичне та культурне значення. І нашим колегам і далі доведеться займатись самопідготовкою, розраховуючи на себе.

Джерела та література:

1. Конвенція ЮНІДРУА по викраденим або незаконно вивезеним культурним цінностям. 24 червня 1995 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/STAT0263.html
2. Закон України “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. № 1068-XIV від 21 вересня 1999 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>
3. Пушкин А. С. Стихотворения / А. С. Пушкин. – М., 1965. – 191 с.
4. Оружие не лжет // Комсомольская правда. – 1993. – 29 июля.
5. Горелик М. ... И босые печенег / М. Горелик, П. Космолинский, В. Передерий // Советский музей. – 1988. № 2 (100). – С. 44-47.
6. Літвінов В. В. Проблема існуючих джерел формування візуальних образів при атрибуції історичної зброї митником / В. В. Літвінов // Актуальні проблеми економічної безпеки та митної політики України : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. : т. 2. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 147-150.
7. Порядок пропуску через митний кордон України зброї, боєприпасів, вибухових матеріалів, сильнодіючих, отруйних, радіоактивних речовин, спеціальних засобів самооборони та інших предметів, на які поширюється дозвільна система і які переміщуються громадянами.
8. Антикварное обозрение. – 2005. – № 2. – С. 12, 15.
9. Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 78.
10. Русские доспехи X–XVII веков. – М. : Изобразительное искусство, 1983. – 32 открытки.

⁸ На думку наукових співробітників цього музею “дамаскувальну сталь” не слід плутати з дамаською сталлю за причинами, які не підлягають розголошенню.

⁹ Довжина 925 мм, піхви прикрашені сріблом, емаллю, дорогоцінним камінням.

¹⁰ Золото, емаль, нефрит. Фірма Фаберже близько 1900 р. довжина 305 мм.

¹¹ Матеріали: дамаська сталь, білий метал, горіх. Загальна довжина 248 мм, довжина клинка 134 мм, довжина піхв - 256 мм, ширина клинка у п’ятки 29 мм. Черен і піхви прикрашені гравіюванням.